

gezamenlijke activiteiten van ouder en kind, zoals bijvoorbeeld een opvoedend gesprek tijdens een wandeling, als bijzonder nuttig beschouwd.

Belangrijk in de opvoeding was ook het gebruik van pedagogische literatuur. In een niet aflatende stroom rolden boeken over en voor kinderen van de drukpers. Het kinderboek is als genre dan ook een product van de late achttiende eeuw. Otto behoorde tot de eerste generatie kinderen die werd opgevoed door ouders die daarvoor systematisch boeken raadpleegden. Bovendien maakten de boeken die hij van zijn ouders te lezen kreeg, deel uit van hetzelfde opvoedkundige programma. Niet alleen de keuze van de lectuur, maar ook de te trekken conclusies uit het gelezene werden door zijn ouders bepaald. Het is dan ook niet verwonderlijk dat Otto niet veel voor zijn plezier las, en als hij las dan was dat meestal in het bijzijn van zijn ouders. In zijn dagboek hield Otto wel nauwkeurig bij wat hij las en zodoende geeft het een uniek inzicht in de ontwikkeling van het leesgedrag van een kind uit de achttiende eeuw. De in het dagboek genoemde boeken zijn door Baggerman en Dekker zo mogelijk geïdentificeerd en opgenomen in een bijlage (288-290).

Otto's aantekeningen schetsen ons echter vooral een aardig beeld van het dagelijks leven van een kind dat opgroeide in de kringen van de hogere burgerij. Over allerlei aspecten van het dagelijks leven, zoals het onderwijs dat hij genoot, zijn liefde voor dieren, de spelletjes die hij speelde en de uitjes met zijn ouders, schrijft Otto in zijn dagboek. Een terugkerend thema is ook zijn gezondheid. Niet alleen was Otto slechthorend, hij leed ook meer dan een jaar aan een ernstige vorm van dauwworm. Enkele maanden nadat hij was gestopt met het schrijven van zijn dagboek, overleed Otto op 30 maart 1798 aan tuberculose. Zijn vader beschreef de laatste dagen van Otto in zijn familieboekje, dat als bijlage (285-287) in dit boek is opgenomen. Op 2 april 1798 werd Otto niet in een kerk, maar volgens verlichte ideeën op de buitenbegraafplaats Ter navolging te Scheveningen begraven.

In de korte inleiding laten Baggerman en Dekker zien hoe rijk dit dagboek aan bronnenmateriaal is. Gelukkig is een nadere analyse van het dagboek dan ook al in voorbereiding.

Edwin Maes

P. A. Koolmees, *Symbolen van openbare hygiëne. Gemeentelijke slachthuizen in Nederland, 1795-1940* (Dissertatie Utrecht 1997, Nieuwe Nederlandse bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde en der natuurwetenschappen LIV; Rotterdam: Erasmus publishing, 1997, 309 blz., f69,50, ISBN 90 5235 1112).

De geschiedenis van de totstandkoming van openbare slachthuizen in Nederland is vooral een langzame geschiedenis. Al aan het begin van de negentiende eeuw benadrukten de zogenaamde hygiënisten (een groep van vooruitstrevende artsen, maar ook van veterinair, ingenieurs, juristen en scheikundigen) dat de bestaande kleinschalige slachthuizen een gevaar waren voor de volksgezondheid. Al eeuwenlang bevonden kleine particuliere slachthuizen zich verspreid over de steden, maar in de loop van de negentiende eeuw veroorzaakten deze — mede door de toename van de vleesconsumptie — steeds meer overlast. Volgens de toenmalige stand van de medische wetenschap (de hygiënisten waren aanhangers van de miasmenleer) werd stank als een direct gevaar voor de gezondheid beschouwd. Het grote aantal verspreid liggende slachthuizen stond bovendien een systematische controle op de kwaliteit van het vlees in de weg. Er werd heel wat met vlees gesjoemeld en Koolmees geeft in zijn boek een levendige beschrijving van deze fraude. Regelmatig kwam vlees van half verrotte dieren in de worst terecht en vilders lieten honden en katten voorproeven voordat het vlees in de handel ging.

Maar ook al hadden de hygiënisten goede argumenten om de particuliere slachthuizen aan te pakken, het zou nog tot ver in de negentiende eeuw duren voordat er in de grote steden daadwerkelijk openbare slachthuizen tot stand kwamen. In Rotterdam werd in 1883 een gemeentelijk slachthuis opgericht. Amsterdam volgde vier jaar later. In Utrecht werd in 1901 een abattoir geopend. Pas in de jaren twintig van deze eeuw zou het aantal openbare slachthuizen serieus toenemen. In betrekkelijk korte tijd (tussen 1922 en 1929) steeg het aantal slachthuizen van 21 naar 70. De langzame tred van de totstandkoming van openbare slachthuizen blijkt ook uit internationaal vergelijkend perspectief. In Parijs werden de eerste openbare slachthuizen al in de Napoleontische tijd geopend. Waarom, vraagt Koolmees zich in zijn studie dan ook terecht af, was Nederland zo traag?

De Franse hygiënisten gebruikten dezelfde argumenten als de Nederlanders, maar zij opereerden in een compleet andere politieke constellatie. In het centraal geregeerde Frankrijk werden maatregelen ter bevordering van de volksgezondheid (en dus ook het oprichten van abattoirs) van bovenaf opgelegd, terwijl in Nederland het initiatief aan de gemeenten werd overgelaten. Gemeenten stonden lang niet altijd te springen, omdat ze het oprichten van openbare slachthuizen simpelweg te duur vonden. Vaak werd aan andere projecten betreffende de volksgezondheid, zoals waterleiding en riolering, voorrang gegeven. Naast de beperkte financiële armslag van de gemeenten, waren ook de principes van het economisch liberalisme bepalend voor het uitblijven van openbare slachthuizen. Met name slagers verzetten zich heftig tegen de gemeentelijke abattoirs, omdat ze zich in hun vrije beroepsuitoefening bedreigd voelden. In Amsterdam bijvoorbeeld was het verzet van de slagers dusdanig dat ze dreigden het nieuwe openbare slachthuis in brand te steken. Het gemeentebestuur zag daarom maar af van een feestelijke opening. In 1887 opende het Amsterdamse abattoir zonder enig ceremonieel • zijn deuren.

Koolmees laat op overtuigende wijze zien dat de lokale situatie uiteindelijk bepalend was voor het al dan niet tot stand komen van openbare slachthuizen. Verschillende 'actoren', waaronder de gemeenteraad, belanghebbenden (zoals omwonenden), de hygiënisten en de beroepsgroep van slagers hadden tegengestelde belangen en de onderlinge verhoudingen bepaalden het tempo waarin dit nieuwe openbare instituut werd opgericht. De auteur bestrijdt hiermee dat de uitvoering van sanitaire projecten de uitkomst was van een onontkoombaar collectiviseringsproces. Hoezeer lokale belangentegenstellingen van invloed waren op de totstandkoming van sanitaire voorzieningen blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat in Amsterdam al in 1856 voor het eerst een voorstel werd gedaan om een openbaar slachthuis op te richten. Pas 31 jaar later werd dat voorstel uitgevoerd. In Utrecht duurde het nog langer: het eerste voorstel dateert van 1866, het openbaar slachthuis van 1901.

Minder overtuigend is Koolmees in zijn gebruik van het concept 'burgerlijk beschavings-offensief'. In de conclusie voert de auteur aan dat vanaf het einde van de vorige eeuw het stedelijk leefmilieu en de kwaliteit van het vlees aanmerkelijk waren verbeterd als gevolg van de instelling van openbare slachthuizen. De auteur ziet dit als uitingen van het beschavings-offensief waarbij burgers niet langer gediend zijn van slachttaferele in hun directe omgeving. Dit beschavingsoffensief verklaart echter niet waarom de meeste abattoirs pas in de jaren twintig van deze eeuw tot stand kwamen en ook niet waarom Frankrijk zo voorliep op de rest van Europa. Was de Franse burger dan zoveel beschaafder dan zijn Nederlandse tegenhanger of was het toch veel meer de specifieke Nederlandse context die verantwoordelijk was voor de veranderingen in het stedelijk leefmilieu? Is het niet veel verwonderlijker dat ondanks het beschavingsoffensief de openbare slachthuizen zo lang op zich hebben laten wachten?

Koolmees' studie is niet uitsluitend een geschiedenis van gemeentelijke slachthuizen. Het is één van de grote verdiensten van het boek dat de auteur zijn onderwerp plaatst tegen een heel

scala aan ontwikkelingen: zowel de stand van de medische wetenschap en de diergeneeskunde, als sociaal-economische ontwikkelingen en de gemeentepolitiek hadden invloed op de totstandkoming van de abattoirs en de vleeskeuring. Hoe deze ontwikkelingen samenhangen kan hier slechts worden toegelicht met een voorbeeld. In de eerste helft van de negentiende eeuw dachten men nog dat vlees van zieke dieren geen bedreiging vormde voor de gezondheid en veilig gegeten kon worden. Dit had uiteraard gevolgen voor de volksgezondheid, maar ook voor de praktijk van de vleeskeuring. Het nut van vleeskeuring werd steeds meer in twijfel getrokken en de kwaliteit van het vlees nam eerder af dan toe. Pas toen in de loop van de negentiende eeuw vooruitgang werd geboekt op het terrein van de parasitologie, verwetenschappelijkte ook de vleeskeuring, die vervolgens weer voortvarender ter hand werd genomen. De moderne lezer, voor wie gezonde voeding een basisvoorziening is geworden, zal zich aanvankelijk verbazen over de moeizame geschiedenis van de totstandkoming van openbare slachthuizen en een adequate vleeskeuring. Na lezing van Koolmees' studie blijkt dat heel wat minder verbazingwekkend.

Monique Stavenuiter

J. Moes, *Van bedelstaf tot marktwapen. Sociale werkvoorziening in Leiden na 1795* (Leiden: Dirk van Eek-stichting, 1997, 223 blz., ISBN 90 73279 13 5).

Aanleiding voor de uitgave van dit boek is het 25-jarig bestaan van De Zijl-bedrijven te Leiden. De DZB kwam tot stand op 29 mei 1972, toen de gemeenteraad van Leiden besloot de vijf zelfstandige sociale werkvoorzieningsverbanden te bundelen tot één gemeentelijke dienst sociale werkvoorziening. Najaren van maatschappelijke discussie en politieke strijd was de samensmelting van particuliere en overheidsinitiatieven tot één volwaardig onderdeel van het Leidse gemeentelijk apparaat een feit geworden.

Over de geschiedenis van de sociale werkvoorziening is nog niet veel bekend. Dat er weinig historisch onderzoek naar is verricht, is bij nadere beschouwing niet zo vreemd, aangezien de Wet sociale werkvoorziening uit 1969 nog van recente datum is. Toch bestonden er al voor die tijd werkinrichtingen; de meeste instellingen zorgden echter niet voor werkverschaffing die speciaal voor gehandicapten was bedoeld, maar voor werklozen in het algemeen. Om enkele lange historische lijnen te kunnen trekken, vat de auteur het begrip 'sociale werkvoorziening' dan ook wat breder op, aangezien over aanverwante onderwerpen als armenzorg, bedeling en werkverschaffing veel meer bekend is.

In dit boek staat de ontwikkeling van de sociale werkvoorziening in Leiden na 1795 centraal. Moes verdeelt de Leidse ontwikkelingen in vier hoofdfasen. De eerste fase loopt van 1795 tot omstreeks 1900. Nieuw was aan het eind van de achttiende eeuw de gedachte dat het bieden van werk doeltreffender was dan aan armen en behoeftigen uitsluitend aalmoezen te geven. In de negentiende-eeuwse armenhuizen en werkinrichtingen kreeg men de gelegenheid te werken voor voedsel en een karig loon. Er werd gedurende deze periode nog geen onderscheid gemaakt tussen armen, werklozen en gehandicapten.

Tussen 1900 en 1945, de tweede fase, ontstonden speciale werkvoorzieningen voor mensen met specifieke handicaps. Zo kwam er in Leiden eerst een blindenwerkinrichting en later werkplaatsen voor mensen met een verstandelijke handicap. De derde fase begint kort na de Tweede Wereldoorlog en loopt door tot de invoering van de Wet sociale werkvoorziening in 1969. Deze fase wordt getypeerd door erkenning van de achterstandssituatie van mensen met een handicap, waarin de overheid faciliteiten ter beschikking stelt via wetten als de Gemeen-